

ных с нетождественной словообразовательной структурой) и формально-семантическая нейтрализация (в мотивированных с тождественной словообразовательной структурой) могут сопровождаться нейтрализациями более высокого уровня – нейтрализацией общих словообразовательных значений (транспозиционных и мутационных) или частных словообразовательных значений (в пределах одного словообразовательного типа).

Множественная мотивация функционирует в пределах словообразовательного гнезда: она изучает отношения между одним мотивированным и рядом мотивирующих, обладающих общностью корня и принадлежащих одному словообразовательному гнезду. В словообразовательном акте мотивирующие основы при сочетании с суффиксами претерпевают различные изменения, изучение которых требует не только выяснения их механизма, но и теоретического обоснования в словообразовании.

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов В. В. Современный русский язык. М., 1952.
Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973.
Кубрякова Е. С. Части речи в ономонологическом освещении. М., 1978.
Лопатин В. В. О принципах словообразовательного анализа и классификации морфов // РЯиШ. 1969. № 5.
Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. М., 1996.
Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977.
Ширшов И. А. Множественность словообразовательной мотивации в современном русском языке. Ростов, 1981.

Поступила в редакцию 01.07.2003.

Евгения Валерьевна Лукичёва-Наврось – преподаватель кафедры иностранных языков Брестского государственного университета им. А.С. Пушкина. Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор А.А. Лукашанец.

Ю.В. НАЗРАНКА

СРОДКІ СТВАРЭННЯ ГУМАРУ Ў ВЫСЛОЎЯХ ЯКУБА КОЛАСА

Исследуется довольно представительное поле юмористических изречений Якуба Коласа. Анализируются пути создания комического эффекта в творчестве писателя – от легкой иронии до жесткого сарказма.

This article is dedicated to investigation of Yakub Kolas humor sayings. Ways of creation different types of humor – from irony to sarcasm – are main points of our research in author's creative work.

Са старадаўніх часоў трапныя, глыбокія па зместу і цікавыя па форме выказванні прыцягвалі да сябе ўвагу. Дзякуючы сваёй універсальнасці (блізкасці лаканічнасцю і дакладнасцю да навукі, а яркай вобразнасцю і глыбінёй семантыкі – да мастацтва) яны сталі дзейным сродкам у барацьбе з будзённасцю і аднастайнасцю чалавечага маўлення. Выдзеліўшыся ў асобны жанр літаратуры, выслоўі (якія ў больш вузкім сэнсе называюць яшчэ афарызмамі) актуальныя і ў нашы часы. Беларускае літаратурнае спадчына таксама багатая на трапныя выказванні. Найцікавейшым, на нашу думку, полем даследавання аўтарскай афарыстыкі з'яўляецца творчасць Якуба Коласа.

Але гэты адметны жанр інтэлектуальнага мастацтва не заўсёды ўвасабляе павучальнасць і глыбокую мудрасць. Хаця глыбіня зместу ёсць у кожным афарызме, але выказана яна можа быць у камічнай форме. Якуб Колас быў не толькі майстрам слова, але і майстрам жарту.

“У нас сёння дзень не прапаў дарма, бо ў гэты дзень мы многа смяяліся”, – заўважае герой трылогіі “На ростанях” Лабановіч і дадае: «Ніцшэ вуснамі свайго Заратустры сказаў: “Той дзень, калі вы не смеяцеся, прападае для

вас"» (IX 73). Такім чынам, афарызм аднаго вядомага аўтара гэтага жанру выклікаў да жыцця выслоўе Якуба Коласа, якое, на нашу думку, мае прындыцовае значэнне для разумення яго філасофска-эстэтычных поглядаў.

Беларуса цяжка ўявіць па-за межамі той праявы жыцця, што завецца ёмістым словам *гумар*. У выслоўях Якуба Коласа *гумар* падаецца дваіста: як аб'ект аўтарскага разважання і як метадалагічны прыём (Дзюба 1986, 25). Паэт нярэдка згадвае *гумар* і *смех* (як знешнюю праяву *гумару*), часам падкрэсліваючы іх сацыяльныя функцыі, напрыклад:

Але пад гэтым бушаваннем

Хавае (дзед) гумар з насміханнем. (VI 90)

І сыплецца смех, як гарох,

І сонцам свеціцца аратар. (VIII 80)

Смех і слёзы – процілеглыя праявы эмоцый чалавека, яго пачуццяў і рэакцый на іх, і шмат у чым яны выяўляюцца індывідуальна, параўн.:

І раптам смех яго затрос.

Аж захадзіў кірпаты нос... (VIII 50)

А урэшце. кожны плача па сваім бацьку, як умее. (IX 416)

Разам з тым светаадчуванне пісьменніка "ў каардынатах *гумару*" выяўляецца не толькі ў выслоўях, падобных прыведзеным вышэй, але і ў самой мове, стылістычных сродках. Такім чынам асэнсоўваюцца і апісваюцца, узнаўляюцца многія фрагменты навакольнай рэчаіснасці. *Гумар* для майстра слова аказваецца тым "сэнсам, скіраванасць да якога з'яўляецца заканамернасцю, у якой адкрываецца феномен чалавека... і якая арганізуе прастору чалавечага існавання" (Вартанян 1994, 5).

Спынімся на моўных шляхах дасягнення камічнага эфекту ў творах Якуба Коласа:

1. Фанетычны. Менавіта рыфма дазваляе надаць звычайнай думцы запамінальную форму, пэўным чынам ператвараючы яе ва ўстойлівае выслоўе, якое лёгка запамінаецца і ўзнаўляецца. Але ўласна фанетычныя сродкі камізму сустракаюцца ў адзінкавых прыкладах: *Не толькі "дзякую" не скажа. А хвігу ў нос табе пакажа (IV 43); Гэтакі ён сіцыліст. як маёй кабыле дзядзька (IV 28).*

2. Словаўтваральны (марфалагічны). Для выслоўяў Коласа не ўласціва выкарыстанне нейкіх адмысловых марфалагічных сродкаў, таму і прыкладаў таксама няшмат: *Іш ты. буржуяцкая морда! (V 116); Буржавідзела ты свінячае!.. (V 321); "Чмак" у перакладзе на мову сучаснасці азначае: часць маю кланяцца! (V 119–120) – дасціпная мадэль расшыфроўкі абрэвіятуры*

3. Лексічны. Сродкі гэтага ўзроўню займаюць больш прадстаўнічае месца ў спадчыне пісьменніка.

"Свежыя" метафары і эпітэты: *А ўзгоркі, вунь паразумнелі. Бо вельмі значна палыселі (VI 187); Не гаварыў, а сек языкам (VI 18); Усім цікава паслухаць мастацкую лаянку (V 175).*

Ужыванне іншамоўнай лексікі: *І так нясецца ён, васпане, – Тычына шапкі не дастане! (VI 80); Па чыну мне паложана... Глядзець на ўсё ўстрывожана І думаць так і сяк (II 36); – Не, не здаволіш чалавека, І будзе вечны ён калека: Чаго-нібудзь, а будзе брак, Ужо бо створаны ён так (VI 268).* Як бачым, часцей ужываюцца паланізмы, русізмы – радзей, экзатызмаў увогуле няма.

Зварот да прастамоўяў (у тым ліку і зніжанай лексікі): *– Ну, дзядзька, як на смак, прызнайся? – Паскудства, брат, і не пытайся! (VI 62); Ён такую уздырзэ штuku, што і сам чорт заскача ад радасці (IV 81) – гэты выраз можна разглядаць таксама як прастамоўны фразеалагізм; *Жыве ж такая**

Спасылкі ў тэксце (том, старонка) даюцца па выданню. Колас Я. 36 тв.: У 12 т. Мн., 1961–1964.

абразіна з такою пыхаю на лбе (III 145); Ды хоць бы пан, а то – зараза, так, шалахтун, байструк, пралаза... (VI 29); Ці чулі яго, абармота? (III 139).

4. Сінтаксічны. Сродкі гэтага ўзроўню можна размежаваць па прыёмах.

З усіх відаў стылістычных фігур Колас найчасцей выкарыстоўвае для стварэння камізму:

а) параўнанні: Як прусак, што з'еў бураксы (I 306); ...глядзеў, бы кот за трусам... (I 273); Прыстаў пабел да гнілых сцен, Як да старой бабулі пудра (VIII 64); I мяккім робіцца паганы – Хоць ты кладзі яго да раны (VI 56); Патрэбен ён [цар], братцы, Як трус у аладцы, Як у мосце дзірка, Як з гразі зацірка... (I 105); А пан да просьбы так жа лас, Як кот да сала і кілбас (VIII 101); Такая постаць, такі від, Нібы яго на трон узнеслі... (VIII 152); Ды чорт яе, з той сівізною: Хай лысіна свеціць, як блін, Ты ж клыгай старэцкай ступою, А думай – мне дваццаць адзін (II 100); I прапаў, бы ў гноі сліва... (II 387) і інш.;

б) паўтор: Эй, Сымон, Сымон, Сымон! Не валіся на загон! (III 105); Мы бачым, што мы нічога не бачым, а чаму мы нічога не бачым, мы зараз пабачым (IX 686); Наш галава вашаму галаве галавою галаву разбіў – гульня слоў (выкарыстоўваюцца розныя значэнні слова “галава”);

в) іранічнае проціпастаўленне: Покі жыць ты прібярэшся – Паміраць табе пара (I 41); Цешыўся старац, што перажыў марац, А прыйшоў ясны май, I панеслі старца ў гай (VIII 236); Але і тут было няміла: Адзін бок мёрз, другі смаліла (VI 188);

г) перыфразы: I ён канчае, ставіць кропку... I моршчыць розуму каробку (VIII 134) – маецца на ўвазе лоб; ...Тут грошай трэба поўна жменя – Не наша голая кішэня... (VI 74) – падразумяваецца беднасць; А пойдзеш ім наперакор I пападзеш пад іх тапор (VIII 101) – будзеш пакараны; Першае яго слова насіла імя той рэчы, якую мужыкі на поле вывозяць (IV 35) – гэта выслоўе можна аднесці да эўфемістычных перыфразы;

д) парадзіраванне (прыём, калі бярэцца вядомы тэкст і напайняецца іншым зместам): “Чырвоныя па форме і вясёлыя па зместу” (V 381) – параўн. Сацыялістычныя па змесце і нацыянальныя па форме; Прыйшлі, панюхалі, пагаўкалі і зніклі (IX 630) – параўн. Пришёл, увидел, победил; Мы бачым, што мы нічога не бачым, а чаму мы нічога не бачым, мы зараз пабачым (IX 686) – параўн. Я ведаю, што я нічога не ведаю (Сакрат);

е) аўтарскія прыказкі (канструкцыі, па форме блізкія да прыказкі або выслоўя, але напоўненыя іншым зместам, або з выкарыстаннем часткі прыказкі без змен): Касцей гарэлка не паломіць! (VI 45) // Пар касцей не ломіць; Як іх [жонак] на розум тут не ставяць, Яны ж сваё зсё права правяць I робяць так, як і рабілі, Калі пяшком пад стол хадзілі (VI 60); А вось дзядзька Вецер – найлепшы мастак па часці лятанья. (V 34)

Гумар у Якуба Коласа вельмі розны па напалу – ад лёгкай усмешкі, досціпу, жарту да сатырычнага кпіну – і разнастайны па прыёмах выкарыстання ў розных сітуацыях і розных маўленчых мікражанрах – у апісанні, разважанні, партрэце, характарыстыцы і інш. (гл. Чубарян 1994, 15). Напрыклад, у апісанні фактаў і падзей:

Сабачае жыццё незайздроснае, але ніякіх павіннасцей сабака не нясе. (V 13)

Пронька счалілася з Анэтай, а санітарыха з Вараксай. Але ў працэсе сваркі пары мяняліся, як часамі гэта робіцца ў некаторых танцах. (V 186)

Калі пачынаюць гаварыць жанкі, то ў аснове іх гаворкі ляжыць нейкая праўда. (V 78)

У фармуліроўках правілаў паводзін, прыкмет, звычайў і г. д.:

Калі ідзеш на каханне, а табе свіння на спатканне, – вярніся і сядзі дома. (IV 178)

Калі цябе забілі, то чаго ж ты крычыш?.. Раз забітая, дык трэба маўчаць... (V 188)

Не на тое ж яму вушы, каб на іх садзіліся мухі. (V 14)

Слоў у нас вельмі многа. Куды ні пайдзі, усё толькі і чуеш прамовы. Адно якое-небудзь слова выклікае тысячы другіх слоў. Слова на слове едзе і словам паганяе. Выходзіць нейкая слоўная гімнастыка, слоў-культура... (VII 70)

У разважанні героя:

Часам Самабыля нават займаюць думкі: у якой паступовасці трэба размяркоўваць самы матэрыял сваркі? Што трэба казаць наўперад, а што потым? Куды трэба пазіраць, калі лаешся з чалавекам? Якую нагу трэба выставіць наперад? Які выраз трэба даць твару? Як трымаць рукі? У які момант трэба згарнуць фігу? Калі пераходзіць ад слоў да справы, або, другімі словамі, калі кідацца ў атаку? (V 186)

Пытанне з'явілася: якое слова лепш перадае шчырасць і сардэчнасць – “мілая” ці “дарагая”? (VII 63)

У дыялогу, які імітуе жанр старажытных узаемапажаданняў:

– Няхай не падзе на цябе цень бярозы, пад якою сядзеў грэк!

– Ды не апынішся ты ў становішчы сабакі, які сядзіць на плоце! (IX 70)

У адлюстраванні розных стасункаў:

Гаршчок агорнуты пашанай,

Хоць ён фаміліі глінянай. (VI 176)

Прылашчыць Груня –

І Магамет на рай свой плюне! (X 187)

У характарыстыках асобы:

О, ты Сальмон у нас вялікі,

Як на чытанне, так на лікі... (VI 184)

Гаспадар гэтага носа дужа змагаўся з п'янствам і змагаўся проста, адкрыта, часна, без усякіх там хітрыкаў – галялюшчыў гарэлку і толькі. (IV 173)

Пісаў і “конь”, і “вецер вее”...

Не, – наш Антось пісаць умее! (VI 126)

У “філасофскіх” пытаннях, заключэннях, прысудах:

Вячэра яшчэ ў палавіне, а мяне хоць на пупе круці. (IV 48)

Хіба гэта абраза для кавалера, калі часасмі заробіш ад паненкі па мордзе?.. (IX 105)

Ён быў раз нават акушэрам,

Бо ўсё ж трапляецца ў жыцці. (VIII 161)

Камічныя сітуацыі рассыпаны па выслоўях пісьменніка вельмі густа. І кожны раз ён знаходзіць выраз, зварот, што вобразна ўзнаўляе такія сітуацыі ў слове. Пры гэтым для дасягнення камічнага эфекту шырока выкарыстоўваюцца іншыя тропы і фігуры ў якасці “вытворчага” матэрыялу.

Найпрыдатнейшым тэрмінам для абазначэння гэтай адметнай рысы Коласавых выслоўяў трэба прызнаць *іронію*. Іронія як прыём патрабуе пераназывання прадмета або з'явы. У гэтым яна збліжаецца з *зэфемізмам*, але “іронія лепей выяўляе дыстанцыю, што захоўваецца ў адносінах да фактаў, паколькі яна амаль заўсёды адмаўляе іх” (гл. Дюбуа 1986, 252). Пры гэтым іронія можа заставацца спосабам амаль сяброўскага кпіну:

Нашто ты, хлопца мой каханы,

Украў яйцо з-пад япрука? (VIII 89),

або ўзвышацца да “сатыры слова гнеўнага” (Гарэлік 1989, 5), напрыклад:

Каб у такім маленькім папку магло змяшчацца столькі нянавісці! (IX 30)

Іранічнае адмаўленне нярэдка грунтуецца на прамым ужыванні адмаўлення граматычнага (у прыватнасці – у адмоўных параўнаннях):

Наогул дубовыя круглякі гэта не тое, што манна нябесная, але... (V 130)

*Не поп наш дзядзька, але ўмее
Зірнуць часамі “ў свае святцы”
Каб трапным словам адазвацца. (VI 100)*

Камічны эфект можа дасягацца шляхам нечаканага зніжанага раскрыцця “важкага” слова або спалучэння слоў:

*Такі прыемненькі панок –
Стаяць бы толькі ў агародзе. (VIII 149)*

*Буржуй, калені голыя
І латаны кажух. (II 36)*

*Кузьма па-прафесарску, блытана і няясна, растлумачыў слова
“ўмыкаць”... (V 197)*

Іранічны, гратэскавы, жартаўлівы сэнс прыўносіцца ў кантэкст **фразеалагізмамі** як сродкам стварэння гумарыстычнага эфекту, паколькі яны “нярэдка ўжо ў самой сістэме мовы характарызуюцца гумарыстычнай значнасцю” (Орлецкая 1994, 1–2). Так пабудаваны наступныя выслоўі:

Спяваеш добра, ды ці тое?

Вярэш, брат, грушу на вярбе. (VI 236)

Ну, ты скажаш! Лепш маўчы,

Вады ў ступе не таўчы! (III 67)

І не намолішся – нагрэшыш

Ды чорта лысага пацешыш. (VI 18)

Не толькі “дзякую” не скажа,

А хвігу ў нос табе пакажа. (IV 43)

Значны гумарыстычны патэнцыял закладзены ў словаспалучальнасці – гэта збліжэнне далёкіх паняццяў, сутыкненне стыляў, рыфмоўка, таўталогія і інш. Якуб Колас дасягае іранічнага гучання і такім шляхам. У выслоўях сустракаем: *цмокі цалавання* (IV 21), *сам для сябе салавей* (VIII 375), *кахання ваякі* (II 305), *ласы на кілбасы* (VI 173), *я ды пляшка* (II 345), *словагаварня* (VII 70), *заўзяты юха, хоць малое* (VI 159), *мастацкая лаянка* (V 175), *да спрэчак ласы* (III 124), *сек языкам* (VI 18), *словам чортаў сверб ахаладзіць* (III 110), *вар’яцкія сказы* (VIII 377), *кручок мудрасці* (X 17), *скарбы мазалёў* (II 8), *гліняная фамілія* (VI 176), *добра жывуць обер-кандуктары* (IX 628), і пад. Кожнае такое спалучэнне – нібы згорнутая гумарыстычная сітуацыя, неадназначны мастацкі вобраз, бо “паэтычны вобраз павінен мець некалькі сэнсаў. Той, што вы адкрываеце ў ім, для вас і будзе сапраўдным сэнсам” (Франс 1958, 110).

Выслоўі Якуба Коласа цалкам адпавядаюць вырашэнню падобнай задачы – прымушаюць чытача шукаць глыбінны сэнс фразы, паколькі аўтар выдатна валодаў майстэрствам стварэння паэтычных вобразаў, заўсёды знаходзячы для гэтага трапнае беларускае слова.

ЛІТАРАТУРА

- Дюбуа Ж., Пир Ф., Трисон А. и др. Общая риторика. М., 1986. С. 25.
Вартанян В. Л. Фрагменты психолингвистической теории юмора: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1994. С. 5.
Чубарян Т. Ю. Семантика и прагматика речевых жанров юмора: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1994. С. 15.
Дюбуа Ж., Пир Ф., Трисон А. и др. Общая риторика. М., 1986. С. 252.
Гарэлік Л. М. Сатыры слова гнёўнае: Некаторыя асаблівасці беларускай савецкай сатырычнай паэзіі. Мн., 1989. С. 5.
Орлецкая Л. В. Фразеологизмы как средство создания юмористического эффекта в тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1994. С. 1–2.
Франс А. Сад Эпикура // Собр. соч.: В 8 т. М., 1958. Т. 3. С. 110.

Паступіў у рэдакцыю 30.06.2003.

Юлія Віктараўна Назаранка – выкладчык кафедры сучаснай беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар А.Я. Міхневіч.